

DOI:
УДК 340.11+340.13

Валентина Кравчук,
кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри теорії та історії
держави і права юридичного факультету
Тернопільського національного
економічного університету
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-9211-7198>

ЗМІСТ ПРИНЦИПУ ПРАВОВОЇ ВИЗНАЧЕНОСТІ ЯК НЕОБХІДНОЇ СКЛАДОВОЇ ВЕРХОВЕНСТВА ПРАВА

Визначено зміст принципу правової визначеності як необхідної складової верховенства права. Доведено, що принцип правової визначеності є основоположним і комплексним елементом верховенства права. Складниками принципу правової визначеності є, зокрема, доступність закону, передбачуваність законодавства, стабільність законодавства, правомірні очікування, неможливість зворотної дії законодавства, ніякого покарання без закону, неможливість двічі нести відповідальність за одне і те ж саме, остаточність судових рішень. Здійснений аналіз джерел дає змогу стверджувати, що принцип правової визначеності змістовно об'єктивується через потребу в стабільному правовому регулюванні, яка розкривається через статичку і динаміку права. Статика виявляється через стабільність поточного правового регулювання суспільних відносин, а певна пружність, плавність і необхідна гнучкість досягається правозастосовчими актами, в тому числі судовими рішеннями, які забезпечують необхідну динаміку права.

Ключові слова: право, верховенство права, принцип правової визначеності, практика ЄСПЛ, передбачуваність законодавства, остаточність судових рішень.

Кравчук В.

Содержание принципа правовой определенности как необходимой составляющей верховенства права

Определено содержание принципа правовой определенности как необходимой составляющей верховенства права. Доказано, что принцип правовой определенности является основополагающим и комплексным элементом верховенства права. Составляющими принципа правовой определенности являются, в частности, доступность закона, предсказуемость законодательства, стабильность законодательства, правомерны ожидания, невозможность обратного действия законодательства, никакого наказания без закона, невозможность дважды нести ответственность за одно и то же, окончательность судебных решений. Проведенный анализ источников позволяет утверждать, что принцип правовой определенности содержательно объективируется через потребность в стабильном правовом регулировании, которая раскрывается через статику и динамику права. Статика проявляется через стабильность текущего правового регулирования общественных отношений, а определенная упругость, плавность и необходимая гибкость достигается правоприменительными актами, в том числе судебными решениями, которые обеспечивают необходимую динамику права.

Ключевые слова: право, верховенство права, принцип правовой определенности, практика ЕСПЧ, предсказуемость законодательства, окончательность судебных решений.

Kravchuk V.

Content of the principle of legal certainty as an essential component of the rule of law

The article is devoted to determining the content of the principle of legal certainty as a necessary component of the rule of law. The author proves that the principle of legal certainty is a fundamental and complex element of the rule of law. The components of the principle of legal certainty are, in particular, accessibility of the law, predictability of the legislation, stability of the law, legitimate expectations, the impossibility of the reverse effect of the law, no punishment without the law, the inability to be held twice responsible for the same thing, and the finality of court decisions. The analysis of sources allows us to argue that the principle of legal certainty is exactly actualized through the need for stable legal regulation, which is revealed through the statics and dynamics of law. Static is manifested through the stability of the current legal regulation of social relations, and law enforcement acts, including judicial decisions ensure a certain elasticity, smoothness and necessary flexibility, which provide the necessary dynamics of law.

Keywords: law, the rule of law, the principle of legal certainty, ECHR practice, predictability of legislation, final of judgments.

Постановка проблеми. Верховенство права – одна з найвищих демократичних цінностей і один із основних елементів цілісного механізму самообмеження демократичною державною владою власного впливу. Хоч ця ідея на сьогодні набула характеру глобального ідеалу, однак впродовж століть все ще є сутнісно суперечливою [1, с. 359]. Втім, найбільш доцільно тлумачити «верховенство права» як певну систему взаємообумовлених принципів, необхідних для демократичного суспільного устрою. Ці принципи є основою конституційних і законодавчих положень та судової практики як на національному, так і на міжнародному рівнях.

Щодо кількості цих складових верховенства права, їх змісту та обсягу, точаться дискусії, однак без сумнівів до них належить принцип правової визначеності, який одночасно є бажаним результатом правового регулювання, до якого прагне правова держава і громадянське суспільство. Однак ні нормативного закріплення, ні конкретного визначення цього принципу наразі немає, його зміст наповнюється переважно шляхом аналізу рішень і тлумачень рішень Європейського суду з прав людини (далі ЄСПЛ). Отож, ця проблематика є дуже актуальною.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Зважаючи на актуальність, тема вже була і є предметом наукових досліджень як в Україні, так і за кордоном. Найбільш значимим щодо розуміння верховенства права є дослідницький доробок С. Головатого, А. Дайсі, М. Козюбри, М. Савчина, Б. Таманаги та ін. Зміст принципу правової визначеності досліджували Т. Кравцова, Ю. Матвєєва, А. Приймак, М. Сидоренко та ін.

Отож, **метою публікації** є загалом аналіз змісту принципу правової визначеності як необхідної складової верховенства права.

Виклад основного матеріалу дослідження. Аналізуючи різні підходи до змісту ідеї верховенства права розуміємо, що це поняття настільки багатогранне та складне, що робить безперспективними будь-які спроби дати уніфіковану дефініцію. Втім, хоч і не вдалося досі віднайти універсального визначення «верховенства права» і в наукових колах тривають певні суперечки щодо кількості та змісту його складників, однак на виявлення консенсусного визначення поняття верховенства права, а також викладення його основних елементів з метою сприяння практичному застосуванню цього важливого принципу була спрямована доповідь Венеціанської комісії «Про верховенство права» (Venice Commission: the Rule of Law) [2]. Цей звіт щодо верховенства права був прийнятий Венеціанською Комісією на 86-му пленарному засіданні 25–26 березня 2011 р. У п. 41 вказаного документа зазначено, що наразі можливий консенсус щодо шести обов'язкових елементів (як формальних, так і матеріальних або субстантивних) поняття «верховенство права», зокрема таких, як [2, с. 177]:

- законність, у тому числі прозорий, підзвітний і демократичний порядок введення законів у дію;
- правова визначеність, яка передбачає легкість та доступність з'ясування змісту права і забезпечену юридичними засобами можливість скористатися цим правом у нормативно регламентованих ситуаціях;
- заборона свавілля, у тому числі обмеження дискреційних повноважень органів держави, обґрунтованість їх рішень;
- доступ до правосуддя у незалежних і неупереджених судах, в тому числі судовий контроль за адміністративними актами, функціонування незалежної адвокатури, виконання рішень судів;
- дотримання прав людини;
- недискримінація та рівність перед законом, зокрема відсутність законів, які містять дискримінаційні положення щодо певних осіб чи їх груп або закріплюють правові привілеї, заборону дискримінаційного тлумачення або застосування закону.

Через вказані складові розкривається зміст верховенства права. Більше того, верховенство права – одна з основоположних ідей і цінностей демократичного суспільства, притаманна всім статтям Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод, котра є «живим інструментом, який необхідно тлумачити у світлі умов сьогодення» [1, с. 370]. Таким чином, питання, чи було дотримано справедливого балансу між загальними інтересами суспільства та вимогами захисту основоположних прав окремої особи, виникає лише тоді, коли встановлено, що оскаржуване втручання відповідало вимозі законності та не було свавільним.

Правова визначеність (legal certainty), як слушно зазначає Ю. Матвєєва, є одним з найважливіших принципів верховенства права, тож говорити про омріяне верховенство права без принципу правової визначеності неможливо [3, с. 29]. Правова визначеність є однією з умов ефективної дії верховенства права, а забезпечення реалізації вимог принципу правової визначеності у його широкому розумінні є запорукою не лише ефективних реалізації та захисту прав людини, а й значного вдосконалення механізму держави, стверджує А. Приймак [4]. Ф. Гаєк вказує, що верховенство права – це вимога того, щоб державна влада в усіх своїх діях була пов'язана правилами, які зафіксовані й оголошені заздалегідь, – такими правилами, які

уможливлюють передбачення з усією вірогідністю і явною визначеністю, як влада використовуватиме свої примусові заходи за певних обставин [5, с. 95].

І ЄСПЛ у своїх рішеннях неодноразово вказував, що принцип правової визначеності є одним з фундаментальних аспектів верховенства права (рішення у справах «L. та V. проти Австрії», «Брумареску проти Румунії», «Пономарьов проти України», «Худякова проти Російської федерації», «Стіл та інші проти Сполученого Королівства», «Устименко проти України», «Мінак та інші проти України» тощо.

Правова визначеність, правильно вказує Т. Кравцова, є комплексним поняттям [6]. Елементи, через які розкривається зміст принципу правової визначеності, мають забезпечити правовий режим стабільності та безпеки функціонування держави і суспільства, які потребують захищеності правового статусу, правових відносин і наслідків правозастосування.

Так, Т. Кравцова складовими принципу правової визначеності називає такі [6]:

- непорушність гарантованих прав та свобод людини;
- якість законодавства, високий рівень законодавчої техніки, однозначність, точність формулювань правових норм;
- передбачуваність законодавчих змін;
- єдність та стабільність судової практики;
- стабільність судових рішень, які набули законної сили.

Якщо перший компонент, на який вказує Т. Кравцова, на наш погляд, має значення окремого складника верховенства права, то інші, хоча й не тільки вони, однозначно характеризують суть принципу правової визначеності.

Основою принципу правової визначеності, на думку Ю. Матвєєвої, є формальна визначеність змісту правових норм, яка досягається шляхом логічного, послідовного та повного врегулювання суспільних відносин і надання цим відносинам певної форми [5, с. 96–97]. Формальна визначеність права передбачає чіткість, логічність, однозначність та стислість формальних правових приписів, виражених у різноманітних законодавчих актах. Формальна визначеність, на думку О. Цельєва, полягає в тому, що правова норма починає міститися в письмовому тексті, який має раціональну структуру, що дає змогу суб'єктам права більш чітко визначати свої права та обов'язки, тобто бути впевненими щодо правових можливостей, як власних, так і інших учасників правовідносин [7, с. 20].

ЄСПЛ у рішеннях «Санді Таймс» проти Сполученого королівства», «Олсон проти Швеції» сформульована позиція, відповідно до якої норма національного закону не може розглядатися як право, якщо її не сформульовано з достатньою точністю так, щоб громадянин самостійно або, якщо потрібно, з відповідними професійними рекомендаціями, мав змогу до певної міри передбачити наслідки своїх конкретних дій [1, с. 369]. Так і за правовою позицією Конституційного Суду України, викладеною у Рішенні від 22 вересня 2005 року № 5-рп/2005, із конституційних принципів рівності і справедливості випливає вимога визначеності, ясності і недвозначності правової норми, оскільки інакше не можливо забезпечити її однакове застосування, запобігти необмеженості трактування у правозастосовній практиці, а це неминуче призводить до сваволі. Конституційний Суд України виходить із того, що принцип правової визначеності не виключає визнання за органом державної влади певних дискреційних повноважень у прийнятті рішень, однак у такому разі має існувати механізм запобігання зловживанню ними. Цей механізм повинен забезпечувати, з одного боку, захист особи від свавільного втручання органів державної влади у її права і свободи, а з другого – наявність можливості в особи передбачати дії цих органів.

Згідно з практикою ЄСПЛ, національне законодавство має бути передбачуваним, тобто визначати достатньо чіткі положення, аби дати людям достеменно вказівку щодо обставин і умов, за яких державні органи мають право вживати заходів, що вплинуть на права осіб. Так, у справі «Олександр Волков проти України», порушення принципу правової визначеності було констатоване ЄСПЛ з огляду на відсутність у законодавстві України положень щодо строків давності притягнення судді до відповідальності за порушення присяги, в контексті дотримання вимог «якості закону» при перевірці виправданості втручання у права, гарантовані ст. 8 Конвенції.

Відповідно слід погодитися з Т. Фулей, яка вказує, що принцип правової визначеності тісно пов'язаний із принципами «доброго врядування» і «належної адміністрації» (встановлення процедури і її дотримання), а також частково збігається з принципом законності (чіткість і передбачуваність закону, вимоги до «якості» закону) [8, с. 62]. Наприклад, принцип «належного урядування» передбачає, що у разі, коли йдеться про питання загального інтересу, зокрема, якщо справа впливає на такі основоположні права людини, як майнові права, державні органи повинні діяти вчасно та в належний і якомога послідовний

спосіб. Зокрема, на державні органи покладено обов'язок запровадити внутрішні процедури, які посилять прозорість і ясність їхніх дій, мінімізують ризик помилок і сприятимуть правовій визначеності у цивільних правовідносинах, які зачіпають майнові інтереси. Принцип «належного урядування», як правило, не повинен перешкоджати державним органам виправляти випадкові помилки, навіть ті, причиною яких є їхня власна недбалість. Ризик будь-якої помилки державного органу повинен покладатися на саму державу, а помилки не можуть виправлятися за рахунок осіб, яких вони стосуються. У контексті скасування помилково наданого права на майно принцип «належного урядування» може не лише покладати на державні органи обов'язок діяти невідкладно, виправляючи свою помилку, а й вимагати виплати відповідної компенсації чи іншого виду належного відшкодування колишньому добросовісному власникові (рішення у справах «Рисовський проти України», «Москаль проти Польщі», «Пінкова та Пінк проти Чеської Республіки» та ін.).

У кримінальному праві ця складова принципу правової визначеності охоплює, на наш погляд, принцип «*nulla poena sine lege*» – «ніякого покарання без закону», відповідно до якого ніхто не може бути притягнутий до відповідальності і підданий покаранню за вчинення діяння, що не заборонене законодавством, а також принцип «*non bis in idem*» – «не двічі за одне і те ж», згідно з яким ніхто не може бути двічі обвинуваченим або покараним за кримінальне правопорушення, за яким він був виправданий або засуджений на підставі вироку суду, що набув законної сили.

Законодавчі норми мають бути доступними, що актуалізує вимогу належного оприлюднення законів та нормативно-правових актів.

Також передбачуваність законодавчих норм означає передбачуваність законодавчої політики та передбачуваність змін у законодавстві; неможливість зворотної дії законодавства (крім випадків, коли це пом'якшує або скасовує відповідальність особи) та захист правомірних очікувань або законних сподівань, наприклад вчиняти певні дії відповідно до виданого державними органами дозволу (рішення у справах «Пайн Велі Девелопмент Лтд. та інші проти Ірландії», «Суханов та Ільченко проти України»).

У справі «Копецький проти Словаччини» Велика палата ЄСПЛ узагальнила прецедентну практику, що стосується поняття правомірного очікування. Розглянувши різні категорії справ, в яких йшлося про правомірні очікування, Європейський Суд дійшов висновку, що його прецедентна практика не передбачає існування «реального спору» або «обґрунтованого домагання» як критерію для визначення наявності «правомірного очікування». Необхідно, щоб правомірне очікування мало більш конкретний характер, ніж просто надія, в його основі має бути норма права чи правовий акт, наприклад, рішення суду.

Загалом, як вказує Т. Кравцова, Європейський суд встановлює, що відповідальність за подолання недоліків законодавства, правових колізій, прогалин, інтерпретаційних сумнівів лежить, в тому числі, і на судових органах, які застосовують та тлумачать закони (рішення у справі «Веренцов проти України») [6]. ЄСПЛ вважає, що вимога до передбачуваності закону не порушується, якщо використовується динамічний підхід у тлумаченні правових норм, оскільки закон, як зазначалося вище, має бути здатним адаптуватися до змін суспільного життя. Мінливість, пластичність та гнучкість права забезпечуються здатністю до адаптації закону не шляхом прийняття нових чи внесення змін до чинних законів, а шляхом тлумачення текстів чинних актів, а це вимагає правотворчої ролі суддів [9, с. 37].

Правова визначеність також передбачає правило остаточності рішень суду та гарантованість їх виконання. Цей принцип був сформульований ще в Стародавньому Римі: «*res judicata pro veritate habetur*» – «судове рішення має прийматися за істину» (у більш вільному трактуванні формулюється так: «що вирішено – вирішено і не має переглядатися до безмежності»). Він акцентує, зокрема, що жодна сторона не має права вимагати перегляду остаточного та обов'язкового рішення правочинного суду тільки тому, що хоче домогтися нового слухання справи та нового її вирішення. Повноваження вищих судових органів щодо перегляду мають реалізовуватися для виправлення судових помилок та недоліків судочинства, але не для здійснення нового судового розгляду. Перегляд не повинен фактично підміняти собою апеляцію, а сама можливість існування двох поглядів на одну ситуацію не є підставою для нового розгляду (рішення у справах «Пономарьов проти України», «Салов проти України»).

У пункті 47 рішення у справі «Устименко проти України» зазначається, що у кожному випадку національні суди повинні встановити, чи виправдовують причини поновлення строку оскарження втручання у принцип *res judicata*, особливо коли національне законодавство не обмежує дискреційні повноваження судів стосовно часу або підстав для поновлення строків.

Відхід від суті цього принципу можливий лише за умови наявності вагомих та непоборних обставин. Саме така ситуація розглядалась у справі «Рябих проти Росії». У цій справі перед судом було поставлене завдання визначити чи здійснювали органи державної влади свої повноваження порушити та провести

екстраординарну процедуру перегляду судового рішення таким способом, аби гарантувати справедливість та рівновагу між інтересами особи та потребою підтримання ефективної системи судочинства [7]. Система, яка дозволяє ставити під сумнів остаточні судові рішення без вмотивованих на те підстав у суспільних інтересах і без зазначення строку, не відповідає принципу правової визначеності.

Висновки. Таким чином, узагальнюючи, акцентуємо: по-перше, принцип правової визначеності є основоположним і комплексним елементом верховенства права. По-друге, складниками принципу правової визначеності є, зокрема, доступність закону, передбачуваність законодавства, стабільність законодавства, правомірні очікування, неможливість зворотної дії законодавства, ніякого покарання без закону, неможливість притягнення до відповідальності і покарання двічі за одне і те саме правопорушення, остаточність судових рішень. По-третє, принцип правової визначеності змістовно об'єктивується через потребу в стабільному правовому регулюванні, яка розкривається через статичку і динаміку права. Статика проявляється через стабільність поточного правового регулювання суспільних відносин, а певна пружність, плавність і необхідна гнучкість досягається правозастосовчими актами, в тому числі судовими рішеннями, які забезпечують необхідну динаміку права.

Список використаних джерел

1. Загальна теорія права: підручник / за заг. ред. М. І. Козюбри. Київ : Ваїте, 2016. 392 с.
2. Верховенство права. Доповідь, схвалена Венеційською Комісією на 86-му пленарному засіданні (Венеція, 25–26 березня 2011 року). *Право України*. 2011. № 10. С. 168–184. URL : [https://www.venice.coe.int/webforms/documents/default.aspx?pdffile=CDL-AD\(2011\)003rev-ukr](https://www.venice.coe.int/webforms/documents/default.aspx?pdffile=CDL-AD(2011)003rev-ukr) (дата звернення 01.12.2019).
3. Матвєєва Ю. І. Правова визначеність: pro and contra. *Наукові записки НаУКМА*. Юридичні науки. 2018. Т.1. С. 29–32.
4. Приймак А. М. Принцип правової визначеності: поняття та окремі аспекти. *Наук. записки нац. ун-ту «Києво-Могилянська академія»*. Київ, 2010. Т. 103: Юридичні науки. С. 53–55.
5. Матвєєва Ю.І. Поняття та розуміння принципу правової визначеності. *Наукові записки НаУКМА*. Юридичні науки. 2017. Т. 200. С. 93–97.
6. Кравцова Т. Правова визначеність: основні принципи та практика Європейського суду. *ЮрЛіга*. 11 червня 2019 року. URL : https://jurliga.ligazakon.net/experts/65/885_pravova-viznachenst-osnovn-printsipi-ta-praktika-vropeyskogo-sudu (дата звернення 01.12.2019).
7. Цельєв О. В. Сфери і способи впливу держави на право. *Наукові записки НаУКАМА*. 2015. Т. 168: Юридичні науки. С. 20–22.
8. Фулей Т. І. Застосування практики Європейського суду з прав людини при здійсненні правосуддя: Науково-методичний посібник для суддів. 2-ге вид. випр., допов. Київ, 2015. 208 с. URL: <https://www.osce.org/uk/ukraine/232716?download=true> (дата звернення 01.12.2019).
9. Матвєєва Ю. І. Статична та динамічна концепції правової визначеності. *Наукові записки НаУКМА*. Юридичні науки. 2018. Т. 2. С. 34–38.

References

1. Koziubra, M. I. (Eds.). (2016). *Zahalna teoriia prava [The general theory of law]*. Kyiv: Vaite [in Ukrainian].
2. Verkhovenstvo prava. (2011). Dopovid, skhvalena Venetsiiskoiu Komisiieiu na 86-mu plenarnomu zasidanni (Venetsiia, 25–26 bereznia 2011 roku). *Pravo Ukrainy – Law of Ukraine, 10*, 168–184. Retrieved from [https://www.venice.coe.int/webforms/documents/default.aspx?pdffile=CDL-AD\(2011\)003rev-ukr](https://www.venice.coe.int/webforms/documents/default.aspx?pdffile=CDL-AD(2011)003rev-ukr) [in Ukrainian].
3. Matvieieva, Yu. I. (2018). Pravova vyznachenist: pro and contra [Legal certainty: pro and contra]. *Naukovi zapysky NaUKMA – NaUKMA Scientific Notes. Yurydychni nauky, 1*, 29-32. [in Ukrainian].
4. Pryimak, A. M. (2010). Prynysyp pravovoi vyznachenosti: poniattia ta okremi aspekty [The principle of legal certainty: concepts and individual aspects]. *Nauk. zapysky nats. un-tu «Kyievo-Mohylianska akademiia» – NaUKMA Scientific Notes. Yurydychni nauky, 103*, 53–55 [in Ukrainian].
5. Matvieieva, Yu. I. (2017). Poniattia ta rozuminnia prynysypu pravovoi vyznachenosti [The concept and understanding of the principle of legal certainty]. *Naukovi zapysky NaUKMA – NaUKMA Scientific Notes. Yurydychni nauky, 200*, 93–97 [in Ukrainian].
6. Kravtsova, T. (2019). Pravova vyznachenist: osnovni prynysypy ta praktyka Yevropeiskoho sudu [Legal certainty: basic principles and practice of the European Court of Justice]. *YurLiha – Legal League, 11 chervnia 2019 roku*. Retrieved from https://jurliga.ligazakon.net/experts/65/885_pravova-viznachenst-osnovn-printsipi-ta-praktika-vropeyskogo-sudu [in Ukrainian].

7. Tseliev, O. V. (2015). Sfery i sposoby vplyvu derzhavy na pravo [Spheres and ways of influence of the state on the law]. *Naukovi zapysky NaUKMA – NaUKMA Scientific Notes. Yurydychni nauky*, 168, 20–22 [in Ukrainian].
8. Fulei, T. I. (2015). *Zastosuvannia praktyky Yevropeiskoho sudu z prav liudyny pry zdiisnenni pravosuddia [Application of the case law of the European Court of Human Rights in the administration of justice]*. Naukovo-metodychnyi posibnyk dlia suddiv. 2-he vyd. Kyiv. Retrieved from <https://www.osce.org/uk/ukraine/232716?download=true> [in Ukrainian].
9. Matvieieva, Yu. I. (2018). Statychna ta dynamichna kontseptsii pravovoi vyznachenosti [Static and dynamic concept of legal certainty]. *Naukovi zapysky NaUKMA – NaUKMA Scientific Notes. Yurydychni nauky*, 2, 34–38 [in Ukrainian].

Стаття надійшла до редакції 08.12.2019.